

<https://doi.org/10.70728/a.series.ijt.v08.i05.040>

AMIR TEMUR VA TEMURIYLAR DAVRIDA AMIR VA BEKLARNING MADANIY HAYOTGA HOMIYLIK FAOLIYATI MASALASINING MANBASHUNOSLIGI

Muhriddin Xolov Xamrali o‘g‘li.

FDU Tarix fakulteti mustaqil izlanuvchisi.

xolovmuhriddin41@gmail.com

Annotatsiya. Amir Temur va Temuriya davriga oid eng ishonchli manbalar Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa‘dayn va majmai bahrayn”(Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning qo‘shilish joyi), Sharofuddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma”, G‘iyosiddin Naqqosh “Xitoy safari ko‘ndaligi”, Hofizi Abru “Zubdat ut-tavorixiy Bo‘ysung‘uriy” (Buysung‘urga bag‘ishlangan tarixlar sarasi), nomli asarlar temuriylar davriga oid eng muhim manbalardir. Asar mualliflarining tarixiy jarayonlarni o‘z ko‘zi bilan ko‘rganliklari manbalarning qiymatini oshirish bilan birga o‘sha davir ma‘daniy hayoti hamda temuriy hukumdor va malikalarning bunyodkorlik ishlari shuningdek temuriylarning ilm-fanga qo‘shgan hisalari haqida qimmatli ma‘lumotlar saqlanib qolingan.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Temuriylar davri, tarixiy manbalar, “Zafarnoma”, madaniy hayot, ilmiy meros, davlat boshqaruvi.

Аннотация. Наиболее достоверными источниками по истории Амира Темура и эпохи Темуридов являются произведения Абдурраззака Самарканди «Матлаи са‘дайн ва маджмаи бахрайн» (место восхода двух счастливых звезд и слияния двух морей), Шарафуддина Али Язди и Низамиддина Шами «Зафарнаме», Гиясиддина Наккаша «Дневник путешествия в Китай», а также Хафиза Абрау «Зубдат ат-таварихи Бойсунгурий» (собрание избранных историй, посвящённое Бойсунгуру). Эти труды являются важнейшими историческими источниками эпохи Темуридов. Тот факт, что авторы были непосредственными свидетелями исторических событий, значительно повышает ценность этих источников. В них содержатся ценные сведения о культурной жизни того периода, созидательной деятельности темуридских правителей и их супруг, а также о вкладе Темуридов в развитие науки и образования.

Ключевые слово: Амир Темура, эпоха Темуридов, исторические источники, Зафарнаме, культурная жизнь, научное наследие, государственное управление.

Annotation. The most reliable sources on the history of Amir Temur and the Timurid period include Abdurazzoq Samarqandi’s “*Matla’i Sa’dayn wa Majma’i Bahrayn*” (The Rise of Two Auspicious Stars and the Confluence of Two Seas), Sharafuddin Ali Yazdi’s and Nizamuddin Shami’s “*Zafarnama*”, Ghiyath al-Din Naqqash’s “*Diary of the Journey to China*”, and Hafiz-i Abru’s “*Zubdat al-Tawarikh-i Baysunghuri*” (The Essence of Histories dedicated to Baysunghur). These works represent the most significant primary sources on the Timurid era. The fact that their authors were eyewitnesses to historical events enhances the credibility and scholarly value of these sources. They preserve important information about the cultural life of the period, the constructive activities of Timurid rulers and royal women, as well as the contributions of the Timurids to science and education.

Keywords: Amir Temur, Timurid period, historical sources, Zafarnama, cultural life, scientific heritage, governance.

Kirish. Amir Temur va temuriylar davrida amir va beklarning ilm-fanga homiyliги masalasini o‘rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning ilmiyligi, ishonchlilik darajasi hamda ma’lumotlarning aniqligi ko‘p jihatdan tarixiy manbalar bilan bog‘liq. Shu sababdan ham masalaga doir tarixiy manbalar o‘rganilib, bir necha guruhlariga ajratilgan holda tahlil qilindi.

Materiallar va metodlar

Abdurazzoq Samarqandiyning “Matlai sa’dayn va majmai bahrayn” asari davrning muhim manbalaridan biridir. Asar muallifi Kamoliddin Abdurazzoq ibn Jaloluddin Ishoq Samarqandiy Hirotda saroyida xizmat qilgan. “Matlai sa’dayn...” ikki jildidan iborat bo‘lib, birinchi jildda Amir Temur davri, ikkinchi jildda esa 1470-yilga qadar bo‘lgan Temuriylar davri voqealari bayon qilingan. “Matlai sa’dayn” asaridan ayrim parchalar fransuz, ingliz, rus va turk tillariga tarjima qilinib, mashr qilingan. Abdurazzoq Samarqandiyning yo‘l xotiralari va qisman “Matla’ us-sa’dayn” asarining 1405-1425-yillar voqealarini yorituvchi ikkinchi daftari A.O‘rinboyev tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilinib, 1969-yilda nashr etilgan, keyinchalik, 2008-yilda o‘zbek tilida ikkinchi daftarning to‘liq matnini e‘lon qilingan. Asarda amirlarning ilm-fan va madaniy hayotga homiyliги masalasiga doir qiziqarli ma’lumotlar berilgan. Shunday nufuzli amirlardan biri Amir Alika Ko‘kaldosh bo‘lib, ilm ahlini va diniy ulamolarni qo‘llab-quvvatlagan hamda ilmiy munozaralarda ham doimiy qatnashib turgan. Mualif amirning dehqonchilikka qiziqishi yuqori bo‘lgani, Misrdan yer sotib olgani va u joylarni obod qilganligini qayd etadi. Shohrux mirzo amirdan nima uchun Mirsdan yer sotib olishini sababini so‘raganida “Shohrux Mirzoning bir g‘ulomi bor edi, u Misr mulkida yerlar sotib olib, obod qilgan” deyishlarini istayman deb javob qaytargan. Abdurazzoq Samarqandiy Amir Alika Shohrux mirzoni Sohibqiron menga topshirgan deb hamisha faxrlanishini ham ta’kidlab o‘tadi.

Results and discussion

Xondamirning “Habib us-siyar fi axbori afrodi bashar” asari Sharq tarixnavisligi an’analarida muhim o‘rin egallagan yirik tarixiy manbalardan biri hisoblanadi. Mazkur asar nafaqat umumiy tarixiy jarayonlarni yoritishi, balki Amir Temur va Temuriylar davri siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy hamda madaniy hayotini batafsil aks ettirishi bilan ham alohida ahamiyatga ega. Asarda keltirilgan ma’lumotlar o‘zining keng qamrovliligi, tafsilotlarga boyligi va muallifning voqealarga nisbatan kuzatuvchan yondashuvi bilan ajralib turadi. Shu sababli ham “Habib us-siyar” Temuriylar davri tarixini o‘rganishda tarixchilar tomonidan eng ko‘p murojaat qilinadigan manbalardan biri sifatida qadrlanadi.

Asar Xoja Habibulloh Sojaviyning buyurtmasi asosida yozilgan bo‘lib, unda insoniyat tarixining turli davrlari izchil ravishda bayon etiladi. Xondamir o‘z asarini yaratishda undan avval yashab ijod qilgan tarixchilarning asarlaridan foydalangan, biroq ularni shunchaki takrorlamay, mavjud ma’lumotlarni boyitgan va ayrim voqealarga o‘zining mustaqil munosabatini bildirgan. Ayniqsa, asarning uchinchi qismi Chingiziylar va Temuriylar sulolasiga bag‘ishlangan bo‘lib, mazkur bob Temuriylar davri tarixiga oid eng muhim ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu bo‘limda XIV asrning ikkinchi yarmi hamda XV asrning birinchi yarmida yuz bergan siyosiy voqealar, davlat boshqaruvi tizimi, amirlar faoliyati, ilm-fan va madaniyat rivoji haqida qimmatli ma’lumotlar uchraydi.

Xondamir voqealarni yoritishda faqat hukmdorlar faoliyatini bayon qilish bilan cheklanib qolmaydi. U davlat boshqaruvida muhim o‘rin tutgan amirlar, beklar, vazirlar va boshqa siyosiy arboblarning jamiyat hayotidagi o‘rniga ham alohida e’tibor qaratadi. Shu jihatdan qaraganda, asarda Temuriylar davridagi siyosiy elita vakillarining davlat va jamiyat oldidagi mas’uliyati, ularning ilm-fan va bunyodkorlik ishlariga munosabati kengroq yoritilgan. Bu esa asarning tarixiy qiymatini yanada oshiradi.

Asarda tilga olingan yirik amirlardan biri Xoja G‘iyosiddin Pir Ahmad Xavofiy hisoblanadi. U Shohrux Mirzo hukmronligi davrida yirik davlat arbobi va nufuzli amirlardan biri sifatida faoliyat yuritgan. Xondamirning ma’lumot berishicha, Xoja Ahmad Dovud bilan birgalikda davlatning moliya va mulk ishlari bilan shug‘ullangan. Bu holat Temuriylar davlatida moliyaviy boshqaruv tizimi ancha mukammal shakllanganini ko‘rsatadi. Xoja G‘iyosiddin nafaqat davlat arbobi sifatida, balki saxovatpesha inson sifatida ham xalq orasida katta obro‘ qozongan. Muallif uning Iroqi Ajam va Xuroson hududlarida yashovchi aholiga muntazam ravishda xayr-ehson qilganini alohida qayd etadi. Bundan tashqari, u ko‘plab imoratlar, bunyodkorlik inshootlari va foydali maskanlar qurdirgani haqida ham ma’lumot beriladi. Garchi ushbu binolarning nomlari asarda to‘liq ko‘rsatilmagan bo‘lsa-da, mazkur ma’lumot amirlarning jamiyat hayotidagi bunyodkorlik faoliyatini yoritishda muhim manba vazifasini bajaradi.

Temuriylar davrida davlat arboblari va amirlarning bunyodkorlik faoliyati alohida ahamiyat kasb etgan. Chunki bu davrda hukmdorlar va amaldorlar nafaqat harbiy yoki siyosiy qudrati bilan, balki ilm-fan, me’morchilik va madaniyat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi bilan ham baholangan. Xondamir ana shu jihatlarni yoritishda amirlarning homiylik faoliyatiga keng o‘rin beradi. Bu

orqali u Temuriylar davrida shakllangan ma'naviy muhitni, ilm ahliga bo'lgan hurmatni va jamiyat taraqqiyotida ilmning tutgan o'rnini ko'rsatishga harakat qiladi.

Muallifning "Makorim ul-ahloq" asari ham Temuriylar davrini o'rganishda muhim tarixiy-adabiy manbalardan biri hisoblanadi. Ushbu asar o'nta bobdan iborat bo'lib, unda axloq, davlat boshqaruvi, ilm-fan, siyosiy madaniyat va insoniy fazilatlar haqida fikr yuritiladi. Ayniqsa, beshinchi va oltinchi boblar Temuriylar davridagi ilmiy-adabiy muhitni o'rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Xondamir bu asarda hukmdorlar, amirlar va davlat arboblarning ma'naviy qiyofasini ochib berishga alohida e'tibor qaratadi. Ularning adolatparvarligi, ilm ahliga bo'lgan munosabati, xalq oldidagi mas'uliyati va axloqiy fazilatlari haqida batafsil ma'lumot beradi.

Asarda Mavlono Muhammad Muammoiy haqida keltirilgan ma'lumotlar ham alohida qiziqish uyg'otadi. U Abulqosim Bobur davrida sadrlilik mansabida faoliyat yuritgan bo'lib, ilm-fan vakillari orasida katta hurmat qozongan shaxslardan biri edi. Xondamir uni nihoyatda bilimdon, muloyim tabiatli va odamlarga yaxshi munosabatda bo'luvchi inson sifatida tasvirlaydi. Bu tasvir orqali muallif davlat arboblari uchun ilm va odob muhim mezon bo'lganini ko'rsatishga intiladi. Muhammad Muammoiyning Sheroz shahrida Xoja Hofiz qabriga maqbara qurdirgani haqidagi ma'lumot esa Temuriylar davrida adabiyot va tasavvuf vakillariga katta e'tibor berilganidan dalolat beradi.

Shuningdek, asarda Muhammad Muammoiyning Amir Xusrav Dehlaviyning she'rlari, risolalari va asarlarini to'plaganini qayd etiladi. Bu holat Temuriylar davrida ilmiy-adabiy merosni saqlash va targ'ib qilish masalasi davlat arboblari e'tiboridan chetda qolmaganini ko'rsatadi. U xalq orasida "piri muammoiy" nomi bilan mashhur bo'lgani ham uning ilmiy salohiyati va adabiy muhitdagi obro'sidan darak beradi. Xondamir bu kabi ma'lumotlarni keltirish orqali ilm ahlining jamiyatdagi o'rnini va mavqeini yoritishga harakat qiladi.

"Makorim ul-ahloq" asarida ilm masalasiga juda katta ahamiyat berilgan. Muallif ilmni davlat boshqaruvi, siyosiy barqarorlik va adolatning asosiy omili sifatida talqin qiladi. Xondamir nazarida davlatning mustahkamligi faqat harbiy kuch yoki iqtisodiy imkoniyatlarga emas, balki ilmiy va ma'rifatli insonlarning faoliyatiga ham bog'liq bo'lgan. Shu sababli u hukmdor va amirlarning ilm-fan homiyligiga katta e'tibor beradi. Muallifning fikricha, davlat arboblari olimlarni qo'llab-quvvatlashi, ilmiy muhit yaratishi va yoshlarning ilm olishiga sharoit yaratishi kerak.

Temuriylar davrida ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti aynan mana shunday homiylik faoliyati natijasida yuksalgan edi. Samarqand, Hirot va boshqa yirik shaharlarda madrasalar, kutubxonalar, ilmiy markazlar faoliyat yuritgan. Ularda o'z davrining mashhur olimlari, shoirlari va mutafakkirlari to'plangan. Xondamir o'z asarlarida bu ilmiy muhitni tasvirlar ekan, amirlarning ilm-fan rivojiga qo'shgan hissasini yuqori baholaydi. Ayniqsa, olimlarni saroyga jalb qilish, ilmiy majlislar tashkil etish va adabiy muhitni qo'llab-quvvatlash Temuriylar davri siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Asarlarda yosh avlodning ilm olishiga yaratilgan imkoniyatlar haqida ham muhim ma'lumotlar uchraydi. Amirlar va davlat arboblari iste'dodli yoshlarni qo'llab-quvvatlagan, ularga ta'lim olish uchun moddiy yordam ko'rsatgan. Bu esa ilm-fan rivojining davomiyligini ta'minlagan muhim omillardan biri edi. Xondamirning ma'lumotlari orqali Temuriylar davrida ilmga bo'lgan yuksak e'tibor jamiyat taraqqiyotining asosiy omillaridan biri bo'lganini anglash mumkin.

Xondamir asarlarining yana bir muhim jihati shundaki, ularda tarixiy voqealar quruq bayon etilmaydi. Muallif voqealarning ichki mohiyatini ochishga, ularning sabab va oqibatlarini tushuntirishga intiladi. Shu bois uning asarlari nafaqat tarixiy manba, balki muayyan davrning siyosiy va ma'naviy qarashlarini aks ettiruvchi muhim ilmiy meros sifatida ham katta ahamiyatga ega.

Umuman olganda, Xondamirning "Habib us-siyar" va "Makorim ul-ahloq" asarlari Amir Temur va Temuriylar davrini o'rganishda noyob manbalar hisoblanadi. Ushbu asarlar orqali o'sha davrdagi siyosiy boshqaruv tizimi, amirlarning davlat va jamiyat hayotidagi o'rni, ilm-fan va madaniyat taraqqiyoti, bunyodkorlik ishlari hamda axloqiy qadriyatlar haqida keng tasavvur hosil qilish mumkin. Ayniqsa, amirlarning ilm-fanga homiylik qilishi, olimlarni qo'llab-quvvatlashi va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishi haqidagi ma'lumotlar Temuriylar davrining ma'naviy yuksakligini ko'rsatadi. Shu jihatdan qaraganda, Xondamir merosi nafaqat tarixchilar, balki madaniyatshunoslar, adabiyotshunoslar va siyosiy tafakkur tarixini o'rganuvchi tadqiqotchilar uchun ham muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni takidlash kerakki Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn"(Ikki saodatli yulduzning chiqish va ikki dengizning qo'shilish joyi) nomli asari temuriylar davriga oid eng muhim manbalardan biridir. Buning asosiy sababi tarixchi asarni yaratishda o'zidan oldingi temuriylar davriga oid qimmatli asarlar yozib qoldirgan G'iyosiddin Naqqosh "Xitoy safari ko'ndaligi", Hofizi Abru "Zubdat ut-tavorixiy Bo'ysung'uriy" (Buysung'urga bag'ishlangan tarixlar sarasi), Sharofuddin Ali Yazdiy va Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asarlaridan foydalangan. Asarni siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va geografik ma'lumotlar bera oladigan asar hisoblanadi. Shu sababli "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asari XV-XVI asrlarning o'zidayoq boshqa tarixiy asarlarning yozilishiga bosh manba bo'lib xizmat qildi. Yuqoridagi asarlar mualliflari shaxsan Amir Temur va temuriy shahzodalarning zamondoshlari bo'lganliklari sababli tarixiy jarayonlarni o'z ko'zlari bilan ko'rgan va bu esa asarni qimmatlilik darajasini oshiradi albatta. Yangi davriga kelib ham bu asarga bo'lgan qiziqish yuqoriligicha qolaverdi. Tarixchi olim B. Axmedov ham o'z asarlarini yozishda "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asaridan keng foydalangan. Hattoki bu asarning bazi parchalari ingliz, fransuz va boshqa tillarga ham tarjima qilingan. Bundan korinadiki yevropa tarixchilarining bu asarga qiziqishi katta ekanligini bildiradi.

Foydalanilgan Adabiyotlar.

1. Shog'ulomov I. Amir Temur jahon tarixida. – Sharq nashiroti.: <<Toshkent>>, 1996.

2. Usmonov B.A. Farg‘ona vodiysi Amir Temur va temuriylar davrida. – Farg‘ona nashiryoti.: <<Farg‘ona>>, 2019.

3. Ivanin M.I. Ikki buyuk sarkarda: Chingizxon va Amir Temur. – Fan nashiryoti.: <<Toshkent>>, 1994.

4. Abdurazzoq Samarqandiy. Matlai sa‘dayin va majmai bahrain./ Fors tilidan tarjima, so‘zboshi va izoxlar mualifi A. O‘rinboyev II – jild. – T.: O‘ZBEKISTON, 2008.

5. Sharofuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma – T.: Sharq, 1997.

6. G‘iyosiddin Naqqosh “Xitoy safari ko‘ndaligi”

7. Hofizi Abru “Zubdat ut-tavorixiy Bo‘ysung‘uriy” (Buysung‘urga bag‘ishlangan tarixlar sarasi).